

UOT: 811.512.1'282.4

DOI: <https://doi.org/10.30546/09081.2025.2.6134>

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLİ DİALEKTLƏRİNDƏ, ELƏCƏ DƏ TÜRK ƏDƏBİ DİLİNDƏ ORTAQ İŞLƏNƏN ƏRƏB VƏ FARS MƏNŞƏLİ SÖZLƏRDƏ FONETİK DƏYİŞİKLİKLƏR

Zabitə Teymurlu*Bakı Mühəndislik Universiteti,**Bakı, Azərbaycan**zteymurlu@beu.edu.az***Fəridə SEYİDOVA***AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Xəzər Universiteti,**Bakı, Azərbaycan**aliyeva_feride@yahoo.com*

<i>Məqalə haqqında məlumat</i>	XÜLASƏ
<i>Məqalənin tarixi</i>	<i>Tədqiqatda Azərbaycan və türk dili dialektlərində, eləcə də türk ədəbi dilində</i>
<i>Göndərildi: 2025-05-12</i>	<i>işlənən alınma sözlərdə müşahidə edilən fonetik dəyişikliklər araşdırılır.</i>
<i>Yenidən işlənmiş formada alındı: 2025-06-20</i>	<i>Alınmaların dilə daxil olmasına təsir edən sosial, dini, mədəni və dil faktları</i>
<i>Qəbul edildi: 2025-07-28</i>	<i>ümumi şəkildə təqdim edilir. Azərbaycan və türk dilinin müxtəlif dialektlərində,</i>
<i>Onlayn mövcuddur: 2025-12-29</i>	<i>eləcə də türk ədəbi dilində işlənən ərəb və fars mənşəli sözlərdə aşkar olunan</i>
<i>Açar sözlər:</i>	<i>fonetik dəyişikliklər – sait və samit dəyişmələri, səs keçidləri, formaca və</i>
<i>Azərbaycan və türk dili dialektləri, türk ədəbi</i>	<i>məzmunca transformasiyalar nümunələrlə təhlil olunur. a>ə, u>o, e>ə, i>ə; b>v,</i>
<i>dili,</i>	<i>z>d, h>x, c>ç, m>n, v>m kimi fonetik keçidlər əsasında avşar, budala, cudam,</i>
<i>ərəb və fars mənşəli sözlər, fonetik</i>	<i>dəhnə, dolab, xıncır, nəfilə, sahan və s. kimi sözlərin inkişaf yolu izah edilir.</i>
<i>dəyişikliklər</i>	<i>Müəyyən edilir ki, dialektlərdə işlənən alınmalar ədəbi dildən daha çox fonetik və</i>
	<i>semantik dəyişikliklərə məruz qalır. Tədqiqat həm etimoloji mənzərənin</i>
	<i>aydınlaşdırılması, həm də dialektoloji materialların sistemləşdirilməsi</i>
	<i>baxımından əhəmiyyət kəsb edir.</i>

2521-6333/© 2025 The Author(s). Published by **Baku Engineering University**.This is an open access article under the **CC BY 4.0 license** (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

GİRİŞ

Məlumdur ki, dünyada lüğət tərkibi tamamilə “təmiz”, yalnız həmin dilə məxsus söz və ifadələrdən ibarət dil yoxdur. Dilin sosial mahiyyəti və ünsiyyət vasitəsi kimi funksiyası onun daimi şəkildə digər dillərlə təmasda olmasını labüd edir. Bu təmaslar nəticəsində dillər arasında qarşılıqlı təsir yaranır və nəticədə alınma sözlər dil sistemlərinin ayrılmaz bir komponentinə çevrilir. Tarixi, siyasi, dini, mədəni və iqtisadi proseslərdə baş verən dəyişikliklər dillərin leksik tərkibinə birbaşa təsir göstərərək, yeni söz və anlayışların mənimsənilməsinə şərtləndirir.

Türkiyəli tədqiqatçı Əhməd Buranın təsnifatına əsasən alınma sözlərin dilə daxil olması bir sıra tarixi-sosial və dilçilik amilləri ilə əlaqələndirilir. Bu təsnifata görə prosesin əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

1. Sosial həyatda köklü dəyişikliklər – Cəmiyyətdə baş verən siyasi, iqtisadi və mədəni transformasiyalar yeni anlayışların meydana çıxmasına və bu anlayışları ifadə etmək üçün başqa dillərdən sözlərin mənimsənilməsinə səbəb olur.
2. Din və sivilizasiyada baş verən dəyişikliklər – Yeni dini təlimlərin yayılması və ya sivilizasiya mərkəzləri ilə əlaqələrin güclənməsi həmin mühitlərə aid termin və ifadələrin dilə keçməsinə zəmin yaradır.
3. Tərcümə fəaliyyəti – Fərqli dillərdən edilən tərcümələr nəticəsində orijinal mətndəki terminlər, bədii ifadələr və xüsusi anlayışlar çox vaxt olduğu kimi qəbul edilir və dilin leksik sistemində möhkəmlənir.
4. Əlifbadakı dəyişikliklər – Yazı sistemində baş verən dəyişikliklər bəzən yeni qrafik və fonetik tələblərə uyğun sözlərin qəbulunu sürətləndirir və dilin xarici təsirlərə daha açıq olmasına səbəb olur.
5. İnkişaf tempinin aşağı olması – Elm, texnika, mədəniyyət və ictimai düşüncə sahələrində lokal inkişafın zəif olduğu hallarda yeni anlayışlar üçün yerli qarşılıqlar yaranmır və başqa dillərdən söz alınması zərurətə çevrilir.
6. Dil şüurunun zəifliyi – Cəmiyyətdə dilə münasibətin qeyri-kafi olması dilin qorunması və inkişafına dair şüurlu yanaşmanın formalaşmaması alınmaların nəzarətsiz şəkildə artmasına şərait yaradır.
7. Coğrafi arealın tez-tez dəyişdirilməsi – Xalqların köçləri, yeni ərazilərə yayılması və müxtəlif etnoslarla təmasda olması dilə xarici elementlərin daxil olmasını stimullaşdırır.
8. Dildə sözyaradıcılığın zəifliyi – Mövcud sözyaratma mexanizmlərinin aktiv işləməməsi yeni anlayışlar üçün milli ekvivalentlərin yaranmasını çətinləşdirir və alınmalara ehtiyacı artırır.
9. Elmi və texnoloji yeniliklər – Müasir texnika, informasiya texnologiyaları və elm sahəsində baş verən sürətli inkişaf yeni terminlərin böyük bir qisminin başqa dillərdən, xüsusən də ingilis dilindən alınmasına səbəb olur.
10. Təqlid – başqalarına oxşama meyli – Mədəniyyətlərarası nüfuz münasibətləri, prestij amili və “dil dəbi” fenomeni bəzən alınma sözlərin kütləvi şəkildə istifadəsinə gətirib çıxarır (Buran, 2001;79).

Türk dilləri də bu ümumi dilçilik qanunauyğunluğundan kənarda qalmamış, müxtəlif dövrlərdə, xüsusilə də Orta əsrlərdə ərəb və fars dillərinin güclü təsirinə məruz qalmışdır. Bu fakt ilk islami mənbələrdə özünü göstərməyə başlamışdır. XI əsr türk yazılı abidələrindən *“Kutadqu-Bilig”*də yeni dini anlayışların ərəb mənşəli sözlərlə ifadə edildiyi aydın müşahidə olunur. Ərəb dilinin təsiri islamın ortaya çıxmasından sonra ərəblərin türk xalqlarının yaşadığı bölgələrə hərbi yürüşləri ilə paralel şəkildə formalaşmağa başlamışdır. Fars dilinin təsiri isə türklərin İranla coğrafi yaxınlığı, onlardan sonra islamı qəbul etmələri, eləcə də İran ərazisinə daxil olaraq burada dövlətçilik ənənələri yaratmaları ilə izah edilir (Tülücü, 1997; 38).

Alınma sözlər bütün türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin leksik inkişafında mühüm rol oynayaraq həm semantik sahələrin genişlənməsinə, həm də üslubi imkanların zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. “Bir dildən digər dilə yeni sözlər keçərkən mənimsənilmə prosesi fonetik, qrammatik və leksik cəhətdən həyata keçir. Hər hansı bir dil xarici dildən sözü qəbul edərkən onu öz fonetik və qrammatik qanunlarına tabe edir və ona uyğun istifadə edir. Azərbaycan dili də başqa dillərdən sözləri qəbul edir, onları öz ədəbi tələffüz normalarına tabe edir. Bəzən də

Azərbaycan dilinin normalarına cavab verən həmin əcnəbi sözlər dəyişdirilmədən ona köçürülür və orijinalda olduğu kimi səslənir. Odur ki, alınma sözlərin iki qrupunu ayırd etmək olar: dil tərəfindən dəyişmədən qəbul edilmiş sözlər, dilimizə dəyişməklə daxil olmuş sözlər (Əliquliyeva, 2024; 682). Bu sözlər dilin daxili inkişaf qanunlarına uyğun şəkildə fonetik-morfoloji dəyişikliklərə məruz qalaraq mənimsənilmiş, nəticədə dilin təbii inkişaf prosesinin bir hissəsinə çevrilmişdir. Ərəb və fars dilləri ilə uzunmüddətli mədəni-mənəvi əlaqələr Azərbaycan dilinin lüğət fonduna minlərlə söz gətirmişdir. Məsələn, "Azərbaycan dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lüğəti"ndə (KAL, 2005) beş minə yaxın söz və söz birləşməsi qeydə alınmışdır ki, bunlara gündəlik ünsiyyətdə işlənən leksik vahidlər, dini terminlər, məişətə və idarəçiliyə aid terminlər, eləcə də Azərbaycan şəxs adlarının mühüm bir qismi daxildir. Bundan əlavə, "Ərəb mənşəli qohum sözlər" lüğətində (Ələkbərov, 1991) beş yüzə yaxın ərəb mənşəli şəxs adının etimologiyası və işlənmə xüsusiyyətləri təqdim olunur. Bu lüğət iki yüz əllidən artıq birləşməni və iki mindən çox ərəb mənşəli sözü özündə ehtiva etməklə dilimizin tarixi əlaqələrini və alınmaların miqyasını daha aydın göstərir. Bütün bunlar sübut edir ki, alınma sözlər Azərbaycan dilinin formalaşması və inkişafında mühüm leksik mənbələrdən biri kimi çıxış edir və dilimizin struktur-semantik quruluşunun tarixi inkişafını araşdırmaq baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Ərəb-fars mənşəli sözlər türk dillərinin müxtəlif qollarında fonetik quruluş baxımından yerli tələffüz normalarına uyğunlaşdırılmış, morfoloji cəhətdən türk dillərinin sözyaratma modellərinə inteqrasiya olunmuş və zamanla semantik genişlənmə və ixtisaslaşma prosesləri keçirmişdir. Bu inteqrasiya o qədər dərin xarakter daşıyır ki, bir çox alınma sözlər müasir türk dillərinin leksik sistemində artıq "yad element" kimi deyil, tarixi inkişafın təbii nəticəsi olan sabit leksik vahidlər kimi qəbul edilir. Dilimizə daxil olan ərəb-fars mənşəli alınmaları üç qrupda incələmək mümkündür:

- a) Heç bir fonetik və morfoloji dəyişikliyə məruz qalmadan dilimizə daxil olan sözlər, məsələn: *lüğət* (ə.), *qələm* (ə.), *təranə* (f.), *kitab* (ə.) Azərbaycan dilində ümumişlək sözlərə çevrilmişdir.
- b) Azərbaycan dilinin ahəng qanunu ilə uzlaşan və yanlış olaraq türk mənşəli olaraq təqdim edilən bəzi sözlər: *qala* (ə.), *dəftər* (ə.), dialektlərdə işlənən *dümbələk* (f.) və s.
- c) Fonetik yaxud da morfoloji dəyişikliyə məruz qalaraq dilimizə daxil olan sözlər: *mürəkkəb* (ə. "ibarət" mənasından "qəliz" mənasına keçmişdir // morfoloji), *çar-şənbe* (f. "çərşəmbə" // fonetik) və s.

Bu tədqiqat işində müqayisəli-tarixi metoddan istifadə olunmaqla ərəb və fars mənşəli leksik vahidlərin türk dillərinə keçmə mərhələləri və onların fonetik, morfoloji və semantik dəyişiklikləri araşdırılacaq. Bu metod sözlərin işlənmə formalarının paralel şəkildə təhlil edilməsinə və regional fərqlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan verəcək.

Ərəb-fars mənşəli sözlərin türk dillərinə keçmə şəraiti

Türk dillərində ərəb və fars mənşəli leksikanın formalaşması çoxəsrlik tarixi, sosial və mədəni proseslərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana gəlmiş mürəkkəb bir dil hadisəsidir. Xüsusilə Orta əsrlər dövründə türk xalqlarının islam mədəniyyətinə daxil olması bu dillərin təsir dairəsini genişləndirmiş və ərəb-fars mənşəli leksik vahidlərin türk dillərinə intensiv şəkildə keçməsinə şərtləndirən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Həmin mərhələdə ərəb dili dini biliklərin və ümumən islam elminin başlıca daşıyıcısı kimi, fars dili isə saray mədəniyyətinin, ədəbiyyatın, sənətin və ictimai həyatın müxtəlif sahələrinin aparıcı kommunikativ vasitəsi kimi yüksək nüfuza malik olmuşdur (Clauson, 1972; Tekin, 2010).

Əməvilərdən xəlifə Abdülməlik fəth etdiyi ərazilərdə ərəbcəni dövlət dili təyin etmiş və qısa müddət ərzində ərəb dili bütün İslam dünyasında həm dövlət, həm də elm dili statusunu möhkəmləndirmişdir. Türklər ərəb və fars mədəniyyətinin təsir dairəsinə daxil olsalar da, bu mədəniyyətlərə tam şəkildə tabe olmamış və öz ana dillərini heç vaxt unutmamışlar. Bununla belə, ərəb və fars mədəniyyətlərinin təsir gücü o qədər yüksək olmuşdur ki, türk dili uzun müddət heç bir bölgədə dövlət və ya mədəniyyət dili səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir. Türk dövlətlərinin ən qərb ərazilərini təşkil edən Kiçik Asiyada XIII əsrə qədər dövlət dili kimi ərəb dili istifadə edilmişdir. XIII əsrdən etibarən türk dünyasının böyük şəhərlərində islam mədəniyyəti güclənmiş, mədrəsələr fəaliyyətə başlamış, hökmdarların sifarişi ilə ərəb və fars dillərində çoxsaylı əsərlər qələmə alınmışdır. Bu əsərlərin XIII əsrdə xüsusi bir intibah mərhələsinə çatdığı məlumdur. Səlcuq sultanlarının Abbasi xəlifələri, Eyyubi şahzadələri və Məmlüklərlə apardıqları rəsmi yazışmalarda ərəb dilinə üstünlük verilməsi də kitabə və vəqfiyyələr vasitəsilə təsdiqini tapır (Tülücü, 1997; 38-39).

Rəsmi idarəetmədə ərəb dilinin üstün mövqeyinə paralel olaraq fars dili də elmi-intellektual mühitdə və ədəbi yaradıcılıqda geniş nüfuza malik idi. Orta Asiyadakı Böyük Səlcuqlu İmperiyasında da oxşar dil mənzərəsinin mövcud olması bu ənənənin Anadolu Səlcuqlularına Orta Asiyadan miras qaldığını göstərir. Anadolu Səlcuqluları fars mədəniyyətinin təsiri altında o qədər dərin şəkildə formalaşmışdılar ki, öz siyasi və saray mədəniyyətlərini İran hökmdarlarının modeli əsasında qurmağa səy göstərirdilər (Levend, 1960; 6-7).

İslamın qəbulundan sonra geniş dini-fəlsəfi terminologiya, hüquq və ibadətə dair anlayışlar birbaşa ərəb dilindən türk dillərinə keçmiş, digər tərəfdən ədəbi-estetik terminlər, saray və gündəlik mədəniyyətlə bağlı leksika əsasən fars dili vasitəsilə mənimsənmişdir. Bununla yanaşı, proses yalnız dini və ədəbi təsirlərlə məhdudlaşmamış, siyasi ittifaqlar, diplomatik münasibətlər, ticarət yolları boyunca yaranan iqtisadi əlaqələr, həmçinin tərcümə məktəblərinin fəaliyyəti və çoxdilli elmi mühit də bu dil integrasiyasını daha da sürətləndirmişdir.

Ərəb-fars mənşəli leksik vahidlərdə müşahidə edilən fonetik dəyişikliklər

Azərbaycan və türk dili dialektlərində, eləcə də türk ədəbi dilində müşahidə olunan ərəb və fars mənşəli alınmaların fonetik xüsusiyyətləri sözlərin yerli leksik sistemə adaptasiyasını göstərir. Sait və samitlərin dəyişməsi alınmaların həm fonetik, həm də semantik uyğunlaşmasının əsas vasitəsi olmuşdur. Məsələn, Azərbaycan və türk dili dialektlərində *avşar* sözü farsca *abşar* “şlalə” mənasından metaforik olaraq “qoyunun südünün çoxluğu” mənasına keçmişdir. Bənzər şəkildə *cudam* sözü ərəb mənşəli *cuzam*-dan törəyərək dialektlərdə “ağılsız” mənasında işlənir, türk dili dialektlərində də eyni mənəni qorumuşdur. Sait dəyişmələri də bu adaptasiyada mühüm rol oynamışdır: *Dəhnə* sözü dialektlərdə “yüyən” mənasını ifadə edir, fars dilindəki *dəhan* (ağız) sözündən keçərək “at cilovunun hissəsi”ni ifadə edən leksik vahidə çevrilmişdir.

Fonetik dəyişikliklər samitlərdə də müşahidə olunur. *Hıncır* sözü Qax dialektində “dinsiz”, türk ədəbi dilində isə həm “donuz”, həm də məcazi mənada “xain, qəddar” kimi işlənir. *Dolab* sözünün dialektik variantları “hiylə və fırıldaq” mənalarını ifadə edir, türk ədəbi dilində isə “oyun, aldatmaq” kimi genişlənmişdir. *Çuvaldız* və *nərdivan* sözləri dialektlərdə və ədəbi dildə eyni mənaları ifadə etməklə yanaşı, fonetik səviyyədə fərqli səs keçidləri aşkar edilir.

Bununla yanaşı, bəzi sözlər mənaca genişlənmiş və ya metaforik mənalar qazanmışdır. Məsələn, *dilbaz* və *dilbəstə* kimi fars mənşəli sözlər dialektlərdə “dilli, vurğun” mənasını ifadə edir, türk ədəbi dilində isə eyni mənəni saxlanmaqla yanaşı, bəzən daha geniş kontekstdə istifadə olunur.

Nəticədə, Azərbaycan və türk dili dialektlərində, eləcə də türk ədəbi dilində ərəb-fars mənşəli alınmalar fonetik və semantik uyğunlaşma nəticəsində yerli leksik sistemin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Sait və samit dəyişiklikləri, həmçinin sözlərin mənaca adaptasiyası, bu alınmaların dialektik fərqlərə baxmayaraq ortaq leksik baza yaratmasını təmin etmiş, dilin tarixi, mədəni və sosial inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu fonetik dəyişikliklər saitlərin və samitlərin dəyişməsi ilə müşayiət olunan keçidlər şəklində iki qrupda incələyə bilər:

Saitlərin dəyişməsi ilə müşahidə edilən fonetik keçidlər

a > ə keçidi

- **Dəhan (f) > Dəhnə.** Fars dilində *dəhan* (دهان) – “ağız, başlanğıc” sözündən alınmış “dəhnə” sözü dialektlərdə “yüyan” mənasında istifadə olunmuşdur (Cəlilabad, Təbriz, Tovuz, Zəngilan). – Atın *dəhnəsin* almeydilər, *dəhnəli*-zaddi qaçeydi (Cəlilabad); – *Dəhnəni* keçir atın ağzına (Zəngilan); – Dəhnə o gejdə atın ağzında qalmışdı (Təbriz) (ADDL, 2007;123). Türk dilinin Kütahya dialektlərində *dahne* “başə bağlanan yaylıq” mənasında işlənir (DS-IV,1993;1329). *Dəhandan* törəmiş *dəhane* isə konkret olaraq “at cilovu, cilovun atın ağzına salınan dəmir hissəsi” mənalarını ifadə edir (Dehkoda lüğəti).
- **Nafilə (ə.) > Nəfilə.** Ərəb mənşəli *nafile* sözü *nəfil* (نفيل) kökündən əmələ gəlib “bir şeyi lazımından artıq etmək” mənasını ifadə edir (Баранов, 2006; 821). *Nəfilə* Azərbaycan dilinin Hamamlı şivəsində “nahaq” mənasında işlənir (ADDL, 2007; 371). Türk ədəbi dilində *nafile* sözü “boş, faydasız, işə yaramayan; boş yerə” mənalarını ifadə edir: Bu çocuk nâfile dedim, inşallah mesut olur. Fakat bu âhlak ile hiç ummuyorum (Reşit N. Güntekin); Bu (...) gâliba nâfile bir hareket oldu (Peyami Sâfa); Nâfile zahmet etmeyin (Ahmet Mithat Efendi); Bey, kıza nâfile eziyet ediyorsunuz (Hüseyn R. Gürpınar); Bir zevk aramak kaydına düşmekle zamanda / Her gün yorulup nâfile bin yıl yaşamış Nûh (Yahyâ Kemal); Nâfile yere kanınızı döktürmeyin (Ömer Seffettin) (Ayverdi İ.,2006; 2285).
- **Səhih (əsahh) (ə) > Əssah.** Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində ortaq işlənən bu söz ərəb mənşəli olub *sahha* (صح) kökündən törəyərək sifətin müqayisə formasında “daha düzgün” deməkdir: *əssah* (<sahih) “dəqiq, səhih” (Əl-Mocəm əl-Vəciz, 360). Azərbaycan dilinin Ağbaba şivəsində “dəqiq, səhih” mənasını ifadə edir. – Mən dünənki kimi *əssah* bilirəm (ADDL, 2007; 166). *Essah* leksik vahidi türk dilinin xalq şivəsində “dəqiq, səhih” mənalarını ifadə edir. Məsələn: Kastamonu və ətrafında “doğrumu, gerçəkmi” mənalarını ifadə edir. 20-ci əsir türk yazıçılarından Samiha Ayverdinin dilində də *essah* sözünə rast gəlinib: Doğru söylüyor, *essahtan* istiyordu. Hâlâ gözleri bağlı idi. Amma gönül gözü göreceğini görmüştü (Sâmiha Ayverdi) (Ayverdi İ., 2006; 881).
- **Budəla (ə) > budala.** Ərəb dilində işlənən *bədil* (بدیل) “əvəz; dəyişən” sözünün cəm şəkli *budəla* (بدلاء) “abdallar, ariflər; dəllallar (məc.)” sözündən törəmişdir. Azərbaycan dilinin Zaqatala şivəsində “dəli xasiyyət, ağıldanyüngül” mənasında işlənir. – Doğurdan da, budala adam ho işi görər (ADDL,2007; 65). Türk ədəbi dilində “axmaq, sərsəri” mənası qeyd olunub (BTS,1994; 164): O budala bu sözdeki nükteyi asla kastetmemişti (Tarık Buğra) (Ayverdi İ.,2006; 418). *Budala* sözü ərəb mənşəli söz olub *bədal* sözünün cəm formasıdır: *bedel>abdal>budala* sözü “bir şeyi əvəz edə bilən, bədal” mənasını ifadə edir (Əl-Mocəm əl-Vəciz, 41). *Abdal* məqamına çatanlar anidən gözdən itə bilir və çox uzaqlara gedir. Bu zaman hər baxımdan özlərinin əksi olan birini öz yerlərinə təyin edirlər. Hal-vəziyyət və formaya görə ayırd edilməyən bu bədənə “bədəl” və “bədil” deyilir (Uludağ,1995; 106). Gətirdiyimiz dil faktına əsaslanaraq belə qənaətə gəlirik ki, *budala* sözü bu gün qeyd olunan mənadan uzaqlaşmışdır.

i>ə keçidi

- **Div > dəv.** Bu söz fars dilindəki *div* (دیو) “şeytani varlıq, qorxunc, nəhəng, heykəl, iri” sözündən törəmişdir. Azərbaycan dilinin Qazax dialektində “iri, bədəncə kobud (adam)” mənasını ifadə edir (ADDL,2007; 128). İ.Z.Eyuboglu da türk dilində işlənən *dev* sözünün farsca *dīv* (dev) sözündən əmələ gəldiyini qeyd edir (Eyuboglu, 1998;182).Türk ədəbi dilində *dev* leksik vahidi “normadan çox böyük insan və ya heyvan” məcazi mənalarında işlənir (BTS, 1994; 273): Barbaros, Hayreddin, Sokullu Mehmed, Fuzûlî, Bâkî, Sinan!... Ordu, donanma, şiir və mîmârî bu *devler* elinde yarış edercesine kemâlê gidiyordu (Rüşen E.Ünaydın) (Ayverdi, 2006; 686).

e>ə keçidi

- **Delbaz > dilbaz.** Fars dilində düzəltmə söz olub *del* (ürək, könül) və *baz* (açaq – bazidən/ “açmaq” feilindən) hissəciyinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu söz Azərbaycan dilinin Salyan şivəsində *dilbaz* şəklində işlənərək “dilli-dilavər” mənasını ifadə edir: Bı qız çox *dilbaz* qızdu; *Dilbaz* adam zirəy olar (ADDL,2007; 134). Fars mənşəli bu sözün klassik ədəbiyyatda “sözü, hərəkəti xoşa gələn; könül açan” mənalarını ifadə etdiyini müşahidə edirik (KAL, 2005;123). *Dilbaz* leksik vahidi türk ədəbi dilində də “dilli-dilavər” mənasında işlənir (BTS,1994; 281): Ne kadar düzenbaz, ne kadar *dilbaz* ve perendebaz olursan o kadar diplomat oluyorsun (Burhan Felek).
- **Delbəstə > Dilbəstə.** Fars dilində düzəltmə söz olub *del* (ürək, könül) və *bəstə* (bağlı – bəstən/ “bağlamaq” feilindən) hissəciyinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Azərbaycan dilinin Təbriz dialektində “vurğun” mənasını ifadə edir: Mən indi də nəvələrimə *dilbəstəyəm* (ADDL,2007; 134). Fars mənşəli bu sözə klassik ədəbiyyat nümunələrində də təsadüf edilir: *dilbəstə* “ürəyi bağlı; vurğun, aşıq”(KAL, 2005;123). *Dilbeste* sözü türk ədəbi dilində “könül verən, sevən” mənalarında işlənir (BTS, 1994; 281). Türk ədəbi dilində *dilbeste* sözünün “vurğun” mənası da qeydə alınıb: Nedir ki şəhvine dilbestedir belâgatlar (Cenab Şehâbeddin) (Ayverdi, 2006; 707).

u > o keçidi

- **Dulab > Dolab//Dolaf//Dolax//Dolav//Dollab.** Ərəb dilində işlənən *dulab* (دولاب) sözü “gizli otaq, anbar, gizli yer, gizlətmək, ört-basdır etmək” mənalarına gəlir. Azərbaycan dilinin Kürdəmir, Şuşa, Kəlbəcər, Dərbənd şivələrində “hiyləgər, bic” mənasında işlənir: Əlirza yaman dolabdı (Kürdəmir); *Dolav* adama pul vermırx (Kəlbəcər). Bu söz bəzi şivələrdə (Kürdəmir, Şuşa, Ağdam, Qazax) “hiylə, fırıldaq, biclik” mənasında işlənir: Əhməd dolabdan başqa bir iş bilmir (Şuşa) mənalarını ifadə edir (ADDL, 2007; 139-140). Azərbaycan dilinin Ağdam şivəsində *dolaf gəlməx* frazeoloji birləşməsi “aldatmaq, fırıldaq işlətmək” mənasını ifadə edir: Maşa dolaf gəlməx isdiyirdi, yaxşı başa түşdüm (Ağdam) (ADDL, 2007; 139). Türk ədəbi dilində “aldadılmaq” mənasında *dolaba gəlmek* ifadəsi işlənir (Ayverdi, 2006; 738).
Türk ədəbi dilində *dolap* sözü “oyun, hiylə, fırıldaq” kimi məcazi mənaları ifadə edir (BTS,1994; 295): Asistanlar deftere bir şeyler yazıyorlar, camlı dolapları karıştırıyorlar (Peyami Sefa); Karşılık olarak ben de sana /Mutfaktaki dolaptan aşırıp/Tereyağı veririm (Orhan V.Kanık) (Ayverdi, 2006; 738); Çevirdiğin dolapların hepsini biliyorum (Peyami, 1993;238);Burada dolap çevirmek “oyun etmək” mənasını ifadə edir. Qədim türk dili abidələrində *tolav* (dolab) şəklinə təsadüf olunub (YTS,1983;209). *Dolab* leksik vahidi ərəbcə *dūlāb* sözündən əmələ gəlib “şəfə” mənasını ifadə edir (Əl-Mocəm əl-Vəciz, 269).

Samitlərin dəyişməsi ilə müşahidə edilən fonetik keçidlər

b > v keçidi

- **Abşar > Avşar.** Fars dilində işlənən *abşar* (آبشار) “şəlalə” sözündən alınmışdır (Farsca-Azərbaycanca lüğət, 2007;14). *Avşar* (Füzuli) südü çox olan (qoyun) – *Avşar qoyundu*. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində də məhəlli söz kimi *avşar* sözünə təsadüf edilir: *Avşar* is. məh. Şəlalə, sır-sır, sırran (Az.dil.izahlı lüğəti). Görünür qoyunun südünün çoxluğu da şəlaləyə bənzədilib. *Avşar* (V) 1. Pekmezin pişmədən önce şiddetle kaynaması.-Konya(DS-I,1963;395).

z > d keçidi

- **Cuzam > Cudam.** Ərəb dilində *cüzam* (جزام) “bütün bədənə yara tökməsi ilə müşahidə olunan yoluxanın fiziki sağlamlığı ilə yanaşı əqli sağlamlığını da itirdiyi xəstəlik növü” mənasını ifadə edir (Baranov, 2006;122). Bu söz *cudam* şəklində Azərbaycan dilinin Başkeçid, Borçalı, Qazax dialektlərində “ağılsız” mənasında işlənir. – *Cudam* adam düşünmədən danışar (Borçalı) (ADDL, 2007; 81). *Cudam* sözünə türk dili dialektlərində də təsadüf edilir: *Cudam* “bacarıqsız” (Kütahya; Çarkəş-Çankırı; Samsun; Burhanəddin-Ordu; Tirelolu-Girəsun; Hacavera Maçka-Trabzon.; Sülə-Gümüşhanə; Şavlat-Artvin; Taşburun-İğdır-Qars; Refahiyə-Ərzincan; Yerkəsik-Muğla; Lüləburqaz-Kırklareli); “pis adam” (Merzifon-Amasya; Niksar-Tokat; Uluşiran, Şiran-Gümüşhanə; İğdır-Qars; Kilis-Gaziantep; Koyulhisar-Sivas; Bünyan-Kayseri; Niğdə); “şikəst və çirkin” (Kilis-Qaziantep). *Cudam* sözünün *cüzam* fono variantı türk dilinin Çorum və Kars dialektlərində aşkar edilmişdir (DS-III,1993;1009).

h > x keçidi

- **Hınzır > Xınzır.** *Xınzır* (خنزير) ərəb dilində “donuz” demək olub dialektlərdə və türk ədəbi dilində *hınzır* şəklində işlənməkdədir. Azərbaycan dilinin Qax şivəsində “dinsiz” mənasını ifadə edir (ADDL, 2007; 222). İslam dininə görə donuzun haram sayılması dinsizliklə simvolizə edilmişdir. Türk ədəbi dilində *hınzır* sözü həm “donuz” mənasında, həm də məcazi olaraq “xain, qəddar, inadçı” mənasında işlənir: Mutlaka *hınzır* herif çocuğun bir yerini kırdı (Halide E.Adıvar); *Hınzır* karının sözüne uydum. Hay uymaz olsaydım (Fahri Celal) (Ayverdi İ.,2006; 1258). Qeyd olunan leksik vahid ərəb mənşəli olub *hınzır>hınzır* (donuz, sərt ürəkli, hissiyatsız, açıqqəlbli olmayan, ortalığı qarışdıran) şəklində inkişaf yolu keçmişdir (Eyuboğlu,1998; 323).
- **Yahnikeş > Yaxınkeş** Ərəb dilindən farscaya keçmiş *yaxni* (بخني) “ətdən hazırlanan yemək” növü olub fars dilindəki *keş* (كش) “çəkən – çəkmək feilindən” hissəciyi ilə birləşərək “yahni çəkilən qab” mənasında işlədilmişdir. Türk dilində *yahni* (qızardılmış soğanla hazırlanmış ət yeməyi) sözü fars mənşəli olub ərəb dilində də təsadüf edilən *yahne* sözünün fars dilindən keçdiyi güman edilir (Eren,1999; 440). Azərbaycan dilinin Bakı, Gəncə, Göyçay, Quba, Naxçıvan, Ordubad və Zəngibasar şivələrində bu leksik vahid *yaxınkeş*, *yaxnıkeş* “ət və s. qızartmaq üçün qab” mənalarında təsadüf edilir: *Yaxınkeşi* yəti qartof qızardım (Zəngibasar); Anam dünən üç dənə *yaxınkeş* aldı (Naxçıvan); – *Yaxınkeş* gətirin, pitini yiyəx’ (Gəncə); – *Yaxınkeş*də qatıx var (Göyçay) (ADDL, 2007; 537).

q > x keçidi

- **Fasiq > Fasix/fasık.** *Fasiq* (فاسق) ərəb mənşəli söz olub türk ədəbi dilində “Allahın əmirlərinə tabe olmayan, günahkar, pis xarakterə malik olan, pislik etməyi vərdiş halına gətirən kimsə” mənalarını ifadə edir (Əl-Mocəm əl-Vəciz, 471). Azərbaycan dili şivələrində (Çənberək,

Karvansaray) “hiyləgər” mənasında işlənir. – Ə: r düzünü xavar alırsansa, Noyruzdan *fasıx* adam yoxdu bu kətdə (Karvansaray) (ADDL, 2007; 169).

c > ç keçidi

- **Cuvalduz > Çuvaldız.** Fars dilində *cuval* (جوال) və isim düzəldən *duz* (dux-tən-tikmək feilindən) (دوز) hissəciyindən əmələ gəlmiş *cuvalduz* leksik vahidi “çuval tikmək üçün iri iynə, qıyıq” mənasında işlənir. Bu söz Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında “böyük iynə, qıyıq” (Meğri) mənasında işlənir: Taxmışam, üde: *çuvaldız* cəcimin üstündədi (ADDL, 2007; 108). Türk ədəbi dilində *çuvaldız* leksik vahidi “çuval və b. kobud şeyləri tikməkdə istifadə olunan yastı və əyri uclu böyük iynə” mənasını ifadə edir (BTS, 1994; 240): İğneyi kendine, *çuvaldızı* başkasına batır (Ayverdi, 2006; 605). Qeyd olunan atalar sözü Azərbaycan dilində də işlənir: İynəni özünə, *çuvalduzu* yoldaşına.

m > n keçidi

- **Nərdiban > Nərdivan.** Fars dilində işlənən *nərdiban* (نردبان) “taxta pilləkən” sözü Azərbaycan dilinin Borçalı, Dərbənd, Füzuli, Hamamlı, Qazax şivələrində də “pilləkən” mənasında işlənir: Abdul əvçin yaxşı *nərdivan* düzəltdü (Dərbənd); *Nərdivannan* oxarı çıxır, aşağı tüşöllər (Borçalı) (ADDL, 2007; 373). Bu söz türk ədəbi dilində eyni mənada *merdiven* şəklində işlənir: Eskilikten basamakları oynayan karanlık bir *merdivenden* çıktık (Rəşat N. Güntəkin). İlhan Ayverdi türkcədə işlənən *merdiven* sözünün fars mənşəli olduğunu qeyd edir: *nerdbān>nerdubān>nerduvān>merduvān>merdüven>merdiven* (Ayverdi, 2006; 2012).

v > m keçidi

- **Vərdənə > mərdanə.** Fars dilində *vərdənə* (ورنده) “**oxlov** – xəmir yaymaq üçün istifadə olunan silindrik taxta alət” mənasında işlənir. Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında (Ağbaba, Ağdam, Astara, Lerik, Naxçıvan, Ordubad, Şuşa, İrəvan, Zəncan) “yoğun oxlov” mənasında işlənir: Xəmrə kündəlirix, *vərdənəynən* vərdənəli: rıx, oxlovnan açırax (Ordubad); Kündəi əvvəlcə *vərdənəynən* yayıllar, oxləynən də yuxa: çıllar <yuxa açırlar> (Şuşa) (ADDL, 2007; 533). Türk ədəbi dilində *merdâne* “müxtəlif yerlərdə müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunan silindrşəkilli alət” mənasını ifadə edir: matbaa *merdânesi*, hamur *merdânesi*, ziraat *merdânesi* (BTS, 1994; 759). İlhan Ayverdi bu sözün fars dilindən keçdiyini qeyd edir: *verdene>verdâne*. “Yine *merdâne* keçirmiş gibi yatkın bir yüz/Ki hayâ nâmına tek ârıza bilmez dümdüz” (Mehmet Âkif) (Ayverdi, 2006; 2012).

NƏTİCƏ

Araşdırma göstərir ki, Azərbaycan və türk dili dialektlərində, həmçinin türk ədəbi dilində işlənən ərəb və fars mənşəli alınmalar təkcə leksik səviyyədə deyil, fonetik, morfoloji və semantik baxımdan da çoxqatlı adaptasiya prosesindən keçmişdir. Sözlərin yeni dil mühitinə uyğunlaşması nəticəsində sait və samit dəyişmələri, səs keçidləri, forma və məzmunca dəyişikliklər baş vermiş və bunlar dialektlərdə özünü müxtəlif şəkildə göstərmişdir. Bu fərqlər dilin tarixi inkişafında alınmaların yalnız xarici təsirin nəticəsi olmadığını, eyni zamanda, dilin daxili fonetik qanunauyğunluqları əsasında yenidən formalaşdığını təsdiq edir.

Tədqiqatın nəticələri onu da göstərir ki, dialektlərdə işlənən ərəb-fars mənşəli sözlər ədəbi dillə müqayisədə daha çox fonetik dəyişikliklərə məruz qalır və bəzən yeni semantik çalarlar qazanır. a>ə, u>o, e>ə, i>ə; b>v, z>d, h>x, c>ç, m>n, v>m kimi səs keçidləri müxtəlif regionlarda analoji istiqamətdə inkişaf edib və bu, türk dillərinin fonetik sisteminin vahid tarixi əsaslara malik olduğunu bir daha sübut edir.

Nəticə olaraq ərəb və fars mənşəli alınmaların fonetik dəyişikliklər əsasında türk dillərinə inteqrasiyası həm tarixi-mədəni əlaqələrin intensivliyini, həm də türk dillərinin daxili struktur xüsusiyyətlərini əks etdirir. Dialekt materialları isə bu inteqrasiyanın ən məhsuldar mənbələrindən biri kimi çıxış edir və türk dillərinin inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün mühüm empirik baza yaradır.

Qısaltmalar:

ADDL- Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti.

BTS- Büyük Türkçe Sözlük

YTS- Yeni Tarama Sözlüğü

KAL- Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ayverdi, İ.(2006). Misalli Büyük Türkçe Sözlük, 1 (A-G), İstanbul: Kubbelaltı Neşriyatı
2. Ayverdi, İ.(2006). Misalli Büyük Türkçe Sözlük, 2 (H-N), İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı
3. Ayverdi, İ.(2006). Misalli Büyük Türkçe Sözlük, 3 (O-Z), İstanbul: Kubbelaltı Neşriyatı
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti.(2007). Bakı: Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
5. Baranov, K.(2006). Rusko Arabskiy Slovar. I cild. Moskva: Jivoy Yazıq
6. Buran, A. (2001). *Yabancı Diller Karşısında Türkçe*. Türk Yurdu-Türkçeye Saygı, C.21, S. 162-163, s.79
7. **Clauson, G. (1972).** *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press
8. Doğan, D.M.(1994). Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul: Ülke Yayın Haber Tic.
9. Eyuboğlu, İ.Z.(1998). Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. İstanbul: Sosyal Yayınlar
10. Eren, H.(1999). Türk dilinin Etimolojik Sözlüğü, 2. Baskı, Ankara: Dizgi Baskı
11. Ələkbərov, F.(1991).Ərəb mənşəli qohum sözlər lüğəti. Bakı: "Maarif" nəşriyyatı
12. Əliquliyeva, L.(2024). *Türk dilləri və ərəb dili arasında leksik-semantik mübadilə*. XI Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu 11-13 İyun. Bakı.s.681-688
13. *Əl-Mocəm əl-Vəciz, Misir:Misir Təhsil Nazirliyinin xüsusi nəşri*
14. Farsca-Azərbaycanca lüğət.(2007). Bakı: Şərq-Qərb
15. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti.(2005). iki cildə, 1-ci cild, Bakı:"Şərq-Qərb" nəşriyyatı
16. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti.(2005). iki cildə, 2-ci cild, Bakı:"Şərq-Qərb" nəşriyyatı
17. Levend, Agah S.(1960). Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri. Ankara:IDK
18. Safa, P.(1993). Yalnızız. İstanbul: Ötüken Yayınları
19. Şirəliyev, M.(2008). Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb
20. **Tekin, T.(2010).** *Orhun Türkçesi*. Ankara: TDV Yayınları
21. Tülücü, S.(1997). *Arapça ve Farsçanın Türkçeye Tesiri*. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 13, s. 31-51
22. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü(1963). I cilt. Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları
23. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (1993). III cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
24. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (1993). IV cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
25. Uludağ, S.(1995). Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, İstanbul: Marifet Yayınları
26. Yeni Tarama Sözlüğü.(1983). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi
27. <https://vajehyab.com/?q=%D8%AF%D9%87%D8%A7%D9%86%D9%87&d=Dehkoda>